

**ПЕДАГОГИКА КОЛЛЕЖИ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ
МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ТАРБИЯ
ПАРАДИГМАЛАРИ ИМКОНияТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ**
Доцент Шакаров Аллаёр Баратович-СамИСи.

Барчамизга маълумки, шахс тарбияси хилма-хил қадриятларга таяниб, амалга оширилади:

- трансцендентал (тарбияланувчини мутлақ қадриятлар – Ҳақиқат, Яратгувчига яқинлаштириш);
- социоцентрик (эркинлик, тенглик, меҳнат, тинчлик, ижод, инсонпарварлик ва бошқалар);
- антропоцентрик (индивидуаллик, фойдалилик, ўз-ўзини намоён этиш ва бошқалар).

Шахснинг ҳар томонлама камол топтиришдаги таянч қадриятларни белгилаб олиш ўз навбатида тарбиявий парадигмаларни танлаб олишга ҳам имкон беради.

Парадигма (грекча, *paradeigma*) сўзининг ўзи кенг маънода турмуш ва фикрлашининг бирор соҳасининг фундаментал асосларини аниқлаб берувчи ўзига хос тузилишга эга назария деб изоҳланади.

Тарбия тушунчасининг икки хил маъносини ажратиб олиш зарур: тарбия жараён сифатида ва тарбия натижа сифатида. Кўпинча яхши тарбияланганлик ёки ёмон тарбияланганлик ҳақида гапирилади. Бирок тарбияда мақсадга эришилганлик эмас, унга эришиш усуллари муҳим аҳамиятга эга.

Инсон туғилганидан то умрининг охиригача тарбияланиб боради. Мазкур тарбиявий таъсир, табиий равишда, шахснинг ёши, ижтимоий мақоми, ҳолати кабилар билан ўзгариб боради. Педагогика тарбия ҳақидаги фан сифатида ҳозирги вақтда тарбиявий жараён амалга ошадиган тўрт – педагогик, андрологик, акмеологик ва коммуникатив парадигмасига эга. Уларнинг ҳар бири аниқ шарт-шароитларда ўзининг қўлланилиш усулларига эга. Турли парадигманинг қўлланилишида тарбия мазмуни турлича намоён бўлади.

1. Педагогик парадигма. Педагогик парадигма концепцияси инсонни тарбиялаш мажбурлаш, талаб этиш каби ташқи таъсирлар тизимидан иборат. Шунинг учун мазкур тарбия парадигмасида тарбияланувчи тарбия мазмунини, тарбия жараёнидаги унинг заруриятини англаб етмайди, деб ҳисобаланади. Бунда қўйилган мақсадга эришишнинг яғони йўли мажбурлаш ҳисобланади.

2. Андрологик парадигма. Мазкур парадигмада тарбияланувчи тарбия жараёнини англайди, ўз олдига аниқ мақсад қўяди ва уларга эриша олади, деган концепция ётади. Мазкур вазиятда педагогнинг вазифаси инсоннинг бу йўлдаги ҳаракатини қўллаб-қувватловчи фацитаторлик роли билан алмашинади.

3. Акмеологик парадигма. Акмеологик парадигмада тарбия жараёнида инсоннинг ўз фаолияти чўққисига эришиши, ўз салоҳияти имкониятларини

амалга ошира олиши учун максимал ёрдам бериш кўзда тутилади. Мазкур ёндашув ижодий йўналганликка эга бўлиб, исноний муносабатларда максимал индивидиудалликка эришиш намоён бўлади. Мазкур вазиятда тарбиячидан катта ҳарфлар билан ёзиладиган ШАХС бўлиш талаб этилади.

4. Коммуникатив парадигма. Коммуникатив парадигма концепцияси ривожланиш даражасига кўра бир хил гуруҳга мансуб инсонларнинг мулоқоти ва биргаликда тараққий этиши масаласини кўриб чиқади. Ўзаро мулоқот жараёнида инсонларни такомиллашига хизмат қилувчи ахборотлар, билим ва кўникмалар алмашинади. Илмий соҳада бу хилма-хил симпозиумлар, конференциялар, семинарлар шаклида амалга ошади. Коммуникатив парадигма хилма-хил гуруҳли психологик тренинглар асосидан ташкил топади.

Мазкур парадигмалар орасидан икkitаси – акмеологик ва коммуникатив парадигмалар педагогика коллежи ўқувчиларининг иқтисодий маданиятини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Акмеологик парадигма педагогика коллежи ўқувчиларининг иқтисодий маданиятини шакллантиришнинг илмий асоси сифатида уларнинг мазкур жараён иштирокчилари, касбий фаолиятнинг етук шахслари ва фаол субъектлари тарзида намоён бўлишларига асосланади ҳамда уларнинг субъект ва бўлажак мутахассис сифатида босқичма-босқич, узлуксиз ўз-ўзини такомиллаштириши ва ўз-ўзини ривожлантириши учун шароит яратади.

Акмеологик нуқтаи назардан иқтисодий маданият иқтисодий жараёнларнинг тезлиги, натижавийлиги, ўзига хослигини, бундан ташқари иқтисодий янгиликларни яратиш, идрок этиш, амалиётга татбиқ этиш қобилиятини ҳамда мазкур жараённинг амалга ошишини таъминловчи психологик механизм – рефлексияни тавсифлаш учун таянч тушунча вазифасини бажаради. Н.Г.Алексеев ва И.Н.Семеновлар амалий фаолиятни таҳлил этиш асосида қўшқатламли (биринчи қатлам – фаолият, иккинчиси эса, метеқатлам – унинг рефлексив ташкилланиши) амалий-йўналтирилган билимлар тушунчасини қўллашни таклиф этишди.

И.О.Сорокинанинг фикрича, касбий ижодкорликнинг ривожланиши хилма-хил қобилиятларнинг акс этиши билан боғлиқдир. Акмеологик қобилиятлар – ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини ривожлантириш, ўз-ўзини намоён этиш кабилар инсон ҳаётининг фаолияти жараёнида муҳим аҳамият касб этади, бироқ уларнинг айнан жадал ривожланиши аутопсихологик компетентликнинг ривожланиши натижасида содир бўлади.

Шахсий аутопсихологик қобилиятларга қуйидагилар киради: 1) умумий – ўз-ўзига муносабат, ўз-ўзини бошқаришга қодирлик; 2) билишга доир – ривожланиш психологияси ва фақат инсонгагина хос юқори онг даражаси сифатидаги интеллект; 3) когнитив – ижодий фаолиятнинг акмеологик мазмунида когнитивлик ўз-ўзини англаш ва касбий фаолиятнинг ўзаро ҳаракатида акс этади; 4) креатив – ижодий вазифаларни ностандарт ҳал этиш йўллариини излаб топиш, янги тимсолларни тасаввур қилиш ва яратиш; 5) ижтимоий-перцептив – ижтимоий-перцептивлик акмеологик мазмунда ўз-

ўзини баҳолашнинг шахслараро ўзаро ҳаракатида акс этади; 6) эмпатияга доир – эмоционал таъсирга берилувчанлик, эмоционал таъсирларга мослашувчанлик.

Коммуникатив парадигма асосини мулоқот жараёни ташкил этади. Психологик луғатларда мулоқот тушунчасига икки хил таъриф берилади:

1) мулоқот – ҳамкорликдаги фаолият эҳтиёжи билан тақозоланган алоқа ўрнатиш ва уни ривожлантириш жараёни.

2) мулоқот – белгилар тизими орқали субъектларнинг ўзаро таъсирлашуви.

Мулоқот – таълим олувчининг психологик ва ижтимоий ривожининг муҳим омилларидан бири бўлиб, биргаликдаги фаолиятда умумий натижаларга эришиш, шахслараро муносабатларни йўлга қўйиш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида икки ёки ундан ортиқ кишиларнинг ўзаро ҳаракати. Мулоқот мотивлари боланинг асосий эҳтиёжлари билан тигиз боғланаган бўлиб, ана шу асосдан келиб чиқиб уларни уч муҳим категориясини ажратиб кўрсатиш мумкин: билиш, ишбилармонлик, шахсий.

Психологияда мулоқотни таҳлил қилишда унинг турли жиҳатларига эътибор қаратилади: «коммуникация» (ахборот алмашув), «ижтимоий перцепция» (инсонни идрок этиши ва тушуниши), «интеракция» (биргаликдаги ҳаракат). Амалий мулоқот мазкур таркибий қисмларнинг йиғиндиси сифатида юзага чиқади. Мулоқот – шахслараро муносабатларнинг асосий кўриниши бўлиб, унинг ёрдамида одамлар бир-бирлари билан ўзаро руҳий жиҳатдан алоқага киришадилар, ўзаро ахборот алмашадилар, бир-бирларига таъсир ўтказадилар, бир-бирларини ҳис қиладилар, тушунадилар.

Шунинг учун мулоқот ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида иштирок этиб, ҳамкорлик фаолиятининг моддий, маънавий, маданий, эмоционал, мотивацион қирраларининг эҳтиёжи сифатида вужудга келади. Инсонда юзага келадиган ҳар хил эҳтиёжларни мақсадга мувофиқ равишда қондириш мулоқот маромига боғлиқ бўлиб, шахслараро муносабат баркамол авлод, комил инсон ғоялари қарор топишига хизмат қилади. Мулоқот муваффақиятининг негизи шахснинг руҳий дунёси, эҳтиёжлари, мотивацияси, характер хислати, индивидуал-типологик хусусияти, қобиляти, еътиқоди каби фазилатлар, сифатлар намоён бўлиши, ривожланиши ҳисобланади.

Мулоқот ташқи ижобий таъсирлар, намуналар асосида ўзини-ўзи тузатиш, қайта тарбиялаш, шахсий имкониятини рўёбга чиқариш учун пухта замин ҳозирлайди, комиллик сари етаклайди.

Баркамол инсонларнинг муомала мароми, мулоҳаза юритиш услуби, муносабатга киришиш укувчанлиги, вазиятдан чиқиш салоҳиятига бошқа одамлар ҳам тақлид қилади ва ҳаёт тажрибасида унга риоя этиб яшайди. Одамлар ўртасидаги шахслараро муносабат жараёнида ғайритабиий ижтимоий ҳолат ёки ҳодисага онгли таяниш — ўзини-ўзи мукаммаллаштириш, рўёбга чиқариш, бошқариш, баҳолаш, ўзига-ўзи буйруқ бериш шахснинг руҳий дунёсида муҳим камолот босқичидир. Шунинг учун ички ва ташқи тақлидни тушуниш ҳамда босқичма-босқич егаллаб бориш —

бўлғуси мутахассиснинг касбий тайёргарлиги ҳамда баркамол шахс сифатида шаклланишининг гаровидир.

Мулоқотга кириша олмасликнинг асосий сабаби — ўзини-ўзи ортиқча ёки паст баҳолаш туфайли ўзига ва уни қуршаб турган одамларга нотўғри муносабатдир. Бунинг олдини олиш имкониятлари мавжуд бўлиб, асосан, қуйидагиларга аҳамият бериш ижобий самара беради:

1) ҳамкорлик фаолиятида, мулоқотлар тизими орқали мулоқот жараёнининг барча аъзолари ўртасида инсонпарварлик муносабатларини ташкил қилиш, эмоционал муҳитни таққослаш имкониятини юзага келтириш;

2) мулоқотда ички муносабатлар тизимида ҳар бир аъзонинг қулай мавқеини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш;

3) инсоннинг мулоқот хусусиятлари, мароми, усуллари, шакллари тўғрисидаги ахборотни эгаллашига оид махсус машғулотларни уюштириш.

4) шахслараро муносабатлар ва мулоқот усулларига мўлжалланган ишбилармонлик ўйинлари, психодрама, тренинг тизимини яратиш.

Инсон ўзини идора қилиш, турли вазиятларда ўзини тутиш фазилатлари ўзлаштирилаётган даврда баъзи бир қоидаларга риоя қилса, ҳамкорлик жараёнида маълум ютуқларга еришади:

1. Ижтимоий ҳодисаларнинг ташқи воқелик бўлиши ички руҳий ҳолат ва унинг мазмунини акс еттириб икки томонлама алоқа туфайли мазкур жараён юзага келади.

2. Ихтиёрий, фаол диққатнинг ташқи объектларга йўналтирилганлиги ва тўпланганлиги турли омиллар таъсири туфайли самарадорлик даражасини пасайтиради, асабий ҳолат ишчанликни камайтириб, мулоқот маромига путур етказди.

3. Инсон ўзини еркин, озод, бемалол ҳис етиш ҳислатини ўзлаштириши учун жисмоний кескинлик, асабий таранглик, ақлий зўриқиш орқали кўзланган мақсадига етиши мумкин.

Шахснинг ҳар томонлама шаклланишида мулоқотнинг аҳамияти катта. Оддий нарсаларни ўрганиш учун ҳам тақлид орқали ўзаро мулоқотда бўлиш зарур. Жамият қонун-қоидаларига асосланган ҳолда муносабатлар ривожланади. Индивид билан шахс мулоқоти ўртасида жуда катта фарқни кўриш мумкин. Масалан, гўдак, руҳий касал, онги паст ривожланган кишиларнинг мулоқоти билан етук ривожланган, онги юксак кишининг мулоқоти ўртасида катта фарқ бор. Онгли шахс мулоқотни бошлашдан аввал миясида ўйлайди, сўзларини режалаштиради. Шахснинг жисмоний, ақлий, ахлоқий ва эстетик ривожланишида мулоқотнинг ўрни катта. Масалан, ахлоқий ривожланиш учун оилада, мактабда, боғчада болага катталар мулоқот орқали таъсир қиладилар. Шунингдек, эстетик, ақлий, жисмоний ривожлантириш учун ўқувчига ўқитувчи мулоқот орқали таъсир этишга ҳаракат қилади. Демак, мулоқот таъсир қилиш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Мулоқотнинг муваффақиятли бўлишида шахснинг шаклланган сифатлари, фазилатларининг аҳамияти жуда катта. Жумладан, шахсда

ижобий фазилатлар яхши шаклланган бўлса (хушмуомалалик, камтарлик, инсонпарварлик, тўғри сўзлилиқ, виждонлилиқ кабилар) мулоқот жараёни яхши ўтади. Чунки шахслар бир-бирини тўғри тушунишлари учун, мулоқот муваффақиятли бўлиши учун улар самимий бўлишлари лозим. Самимийлик инсоннинг энг ажойиб фазилатларидан бири бўлиб, воқеа-ҳодисаларга оқилона муносабатда бўлиш, турли таъсирларга берилмасликдир.

Мулоқот жараёнида ва ҳамкорлик фаолиятида ўқитувчининг ўқувчиларга таъсир ўтказиш натижасида улар:

- ўзини-ўзи ва ўзгаларни хурмат қилиш;
- ўзини-ўзи ва бошқалар фаолияти, хулқини баҳолаш;
- ўзини-ўзи ва ўзгаларни назорат қилиш;
- ўзини-ўзи англаш ва ўзгаларни тушуниш;
- ўзини-ўзи бошқариш (ҳам билиш фаолиятида, ҳам хулқ-атворида);
- ўзини-ўзи такомиллаштириш ва янги фазилатларни эгаллаш;
- воқеилик махсулини олдиндан башорат қилиш шаклланади.

Дўстона мулоқот ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида билимларни пухта ўзлаштиришни таъминлайди ва мукамал шахсий фазилатларни таркиб топтиришга хизмат қилади.

Мулоқот жараёнида мотивацияга, ҳис-туйғуга, шахсга оид билишга таъллуқли, бошқарув хусусиятли низолар, қарама-қаршилиқлар, зиддиятлар, ҳолатлар, вазиятлар, вужудга келиши мумкин. Бу муаммоларни ҳал қилишдан кўра олидини олиш лозим. Шунга қарамасдан мулоқот ва шахслараро муносабатларда талаба билан ўқитувчи ўртасида турли даражадаги айрим низоли ҳолатлар учраб туради:

1. Ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида фикрий яқдиллиқнинг йўқлиги.
2. Фойда наф туғрисидаги ижтимоий муаммода шахсий-фикрий қарама-қаршилиқ мавжудлиги.
3. Айрим маънавий тўсиққа эга еканлиги.
4. Нарса ва ҳодисаларнинг шахсий маъно касб этиши.
5. Эҳтиёжларнинг нуфузлилиги.
6. Фаолиятда муомала, хулқ уйғунлигининг бузилиши кабилар.

Психология фанида мулоқот инсонларнинг ўзаро тушуниши сифатида талқин қилинади:

а) Стереотипизация. (аждодлар томонидан одатлар, ақидалар ҳеч ўзгаришсиз ҳозирги замон одамлари томонидан фойдаланилиши).

б) Идентификация (тақлид қилиш, идеалдаги ҳислатларни ўзида шакллантириш)

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломқда. – Т.: Ўзбекистон. 1998. – 68 б.
2. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон

шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 59 б.

3. Алексеев Н.Г., Семенов И.Н. Методологический анализ структуры эргономического знания: Тез.докладов IV Международ. конф. стран-членов СЭВ по эргономике. – М., 1998. – С.3-4.

4. Деркач А.А. Акмеологические резервы развития творческого потенциала личности. Методы и технологии. – М.: РАГС, 2000. – 117 с.

5. Дугин А.Г. Эволюция парадигмальных оснований науки. – М., 2002. – 186 с.

6. Камолова Н.Қ. Ўқувчи-ёшларда иқтисодий билим ва кўникмаларни ривожлантиришнинг педагогик шарт-шароитлари (Педагогика коллежлари мисолида): Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. – Т., 2005. – 148 б.

7. Муслимов Н. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари: Педагогика фанлари доктори. ...дисс. – Т., 2007. – 315 б.

8. Сорокина И.О. Сущность и содержание профессиональной креативности в структуре аутопсихологической компетентности государственных служащих. – М., 2007. – 23 с.

9. Эгамбердиева Н.М. Маданий-инсонпарварлик ёндашув асосида талабаларни шахсий ҳамда касбий ижтимоийлаштириш назарияси ва амалиёти (Педагогика олий таълим муассасалари мисолида): Педагогика фанлари доктори. ...дисс. – Т., 2010. – 332 б.

10. Сариқов Э., Маматов М. Иқтисодиёт ва бизнес асослари. – Т.: Шарқ, 199. – 240 б.

Қушимча фойдаланилган адабиётлар:

11. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон. 1998. – 68 б.

12. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 78 б.